

FERDINAND EN JOHANNA

Elly Kamp

Ferdinand en Johanna

Dubbelbiografie van schrijver F. Bordewijk
en componiste J. Bordewijk-Roepman

Uitgeverij Bas Lubberhuizen

De auteur ontving voor het schrijven van dit boek subsidie van het Harten Fonds en het Nederlands Letterenfonds

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Tekst © 2016 Elly Kamp

Afbeeldingen © 2016 De rechten op de afzonderlijke illustraties berusten bij de genoemde instellingen en fotografen of hun rechtsopvolgers.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Alle rechten voorbehouden

Omslag Piet Gerards Ontwerpers

Foto's omslag F. Bordewijk © Stefan Nijhoff; J. Bordewijk-Roepman © NMI

Foto auteur Zeeger Beukenhorst

NUR 321

ISBN 978 90 5937 433 1

www.lubberhuizen.nl

Voor Ronald
Voor Zeeger, Kim en Beerd

Inhoud

Voorwoord 11

- 1 Ferdinand: Haagse familie, Amsterdamse jeugd (1884-1894) 17
Moeder Johanna (1852-1917) – Ziekte en zelfdiscipline – Vader Hendrik (1839-1920) – Onrust en fantasie – Geen zakenman. Terug naar Den Haag – Namen – Ferdinand en zijn ouders – Geboortehuis – Het huis aan het Singel – De dominee – De Nederlandsch-Duitse school – Han (1872-1953) – Hugo (1879-1939) – Johann (1888-1961)
- 2 School, studie, Johanna (1894-1911) 47
Aanpassen – Lagere Openbare Burgerschool – Stedelijk Gymnasium – Tienerjaren in Den Haag – Rechten studeren in Leiden – Kennismaking met Johanna – Moeder Betsy (1863-1949) – Vader Maarten (1860-1923) – Adèle (1890-1975) – Bep (1894-1976) – De jeugd van Johanna
- 3 Zelfstandigheid (1911-1918) 75
Banen – 1913: Advocaat – Leraar – Opnieuw bijbanen – Huwelijk – Robert (1915-2003) – Nina/Nick (1918-1995) – Het jonge gezin – Een dienstmeisje – Debuut, *Paddestoelen* (1916)
- 4 ‘Tweede leven’ in de kunst (1919-1927) 97
Johanna’s debuut – Ontwikkelingen in de Nederlandse muziekwereld – Een gedurfde poging – Verenigingen voor moderne muziek – Haagsche studiekring voor moderne muziek – Ambitie – Willem Pijper – 1927 – 1919: F. Bordewijk – Eigen praktijk – *Fantastische vertellingen*, eerste bundel (1919) – Tweede (1923) en derde (1924) bundel – De auteur en zijn uitgever Brusse – Voorbeelden – Kritiek – De schuimende bron opgedroogd? – Samenwerking

- 5 Naar een eigen vorm (1928-1934) 129
 De Gemeenschap – Modern proza – Blokken (1931) – Toekomstbeelden – Wij van Zamjatin – Blokken en Wij – Eisenstein, Bordewijk en de film – Ontvangst van Blokken – Bordewijk zelf over zijn roman – Knorrende beesten (1933) en Johanna – Voor mijn vrouw geschreven – Nieuwe composities – Weinig waardering voor Johanna – Niet genoeg waardering voor Ferdinand
- 6 Het systeem van Bint (1934) 163
 Bint (1934) – Over opvoeding – Saalborn – Kohnstamm – Over Nederland, fascisme en nationaal-socialisme – Huizinga – Mussolini – Coster en De Jong – Literaire kritiek – Menno ter Braak – Bordewijk en Bint – Drie vijanden van Bint – Geen (politiek) standpunt – Ongewenste vrienden – Spar-taanse methode: wroeging bij Bint – Geen voorbeelden? – Ernst Jünger – Zonder enige concessie – Geïnspireerde woede
- 7 Muzikaal en literair succes (1935-1941) 197
 Eduard Flipse – De doorbraak – Landelijke bekendheid. *Les Illuminations* (1940) – Pianoconcert (1940) – Ferdinand na Bint – *De laatste eer* (1935) – Vooroorlogs antisemitisme, vulgaire moppigheid of ironische kritiek? – Bordewijk en Querido – *Rood paleis* (1936) – Ontvangst van *Rood paleis* – Karakter (1938) – Ontvangst van *Karakter* – Een ambivalent einde – Bordewijk de advocaat – *Büro Rechtsanwalt Stroomkoning* (1939) – Dood van Hugo – Schrijven en schrijverschap – *Apollyon* (1941) – *Rotonde* (1941)
- 8 Kultuurkamer, bevrijding, afrekening (1940-1946) 245
 Mei 1940 – Geleidelijke nazificering van het culturele leven – De ‘dagelijkse’ misdaad en de advocatuur – 1942: Instelling van de Kultuurkamer – Musici – Willem Mengelberg – Johanna – Schrijvers – Simon Vestdijk – Robert – Nina – Verzet – De zwarte avonden – Ria Borgmeijer – Bezetting een thema? – Uitzicht op vrijheid – Willem Frederik Hermans – Bombardement op Bezuidenhout – Duitsers en collaborateurs – Bevrijding en vergelding – Ereraad voor de muziek – Eduard Reeser – Eduard Flipse – Frustraties – Ereraad voor de letterkunde – Jan Gerhard Toonder – Jo van Ammers-Küller – Centrale Ereraad – Schrijfmachine
- 9 Erkenning en verwarring (1946-1955) 303
 Nieuwe Parklaan 20 – Koningshuis en adel – Johanna en de eerste naoorlogse jaren (1945-1947) – *Eiken van Dodona* (1946) en *Bij gaslicht* (1947) – *Noorderlicht* (1948) – ‘Kunst is geen vak, kunst is koorts’: Ferdinand als criticus – Erkenning – Tussen leven en dood (1947/1948) – Moeder des

vaderlands – *Plato's dood* (1949) – Willem Frederik Hermans – Johanna – Interview door Bibeb – *De Heilige Cirkel* (1950) – Ruzie: Kitty de Josselin de Jong – Doorwerken, doorwerken – *De doopvont* (1952) – Hejmo Nia – Geen interview met Helga Ruebsamen

10 Liefde, geloof en dood (1955-1965, 1971) 363

Bloesentak: achtergronden – Bloesentak (1955) – Eerst Nederlander, dan Jood? – Vrienden – ‘Mijn Lieveke’. Brieven van Ferdinand – Zingeving en geestverwantschap – Dels en De Branding – Het geloof van Ferdinand – Moeders muziek – Straatnamen en Den Haag – Begin van een opleving – *Tijding van ver* (1961) – 1962 – Johanna – Een gevecht – Veranderingen in de familie – Een schrijvende dochter – Slotakkoorden – *De Golbertons* (1965)

Dankwoord 403

Verwijzingen 407

Literatuur 449

Composities van Johanna Bordewijk-Roepman 461

Personenregister 467

Voorwoord

Ferdinand

F. Bordewijk (1884-1965) is de auteur van klassieke romans als *Bint* (1934) en *Karakter* (1938), boeken die na zeventig jaar nog springlevend zijn. In discussies over (het verval van) het onderwijs duikt steeds de naam op van directeur Bint en zijn onderwijsmethode, gebaseerd op orde, tucht en gezag. En *Karakter* blijft de roman over de verhouding tussen vader en zoon.

Ik bewonder de schrijver, maar wie is de man achter het werk? Wat weten we van Ferdinand Bordewijk? Getrouwd met een componiste, twee kinderen, advocaat van beroep. Het schrijven was een liefhebberij, beweerde hij. Maar het lag ingewikkelder. De advocatuur (een echt vak) vond hij belangrijk, voor het schrijverschap schaamde hij zich een beetje, bekende hij in een openhartige bui. Maar tegelijk was de drang om te schrijven te groot. Hij kon het niet laten. Zijn productie was dan ook enorm. En hij stopte het resultaat niet in een la: alles moest uitgegeven, zo mogelijk vertaald en zeker betaald worden.

Hij was geen toegankelijk mens, in het sociale verkeer was hij vaak geremd. Zijn privéleven schermde hij af, tot in het extreme. Zo wilde hij in interviews alleen praten over 'de schrijver Bordewijk' of over 'wij'. Zijn dochter Nick vond dat belachelijk: 'Je lijkt de koningin wel', zei ze. Maar toen de eerste biografie, Reinold Vugs, begin jaren negentig de erven (zoon en dochter) benaderde, bleken ze zeker zo gereserveerd als hun vader. Vugs' in 1995 verschenen biografie bracht veel nieuwe gegevens, maar Bordewijk bleef op afstand. Zijn vrouw kreeg een kleine bijrol.

Was zij de klassieke vrouw achter de schrijver, dienstbaar, paraat met de koekjes en de thee? Of was zij meer dan dat? Op grond van het weinige dat over Johanna Bordewijk-Roepman te vinden was, concludeerde ik dat zij zeker geen grijs muisje was maar een persoonlijkheid. Zij had een eigen carrière, dat stond vast. Ik vermoedde dat zij wel eens cruciaal zou kunnen zijn om haar man beter te leren kennen. En dat niet alleen: zij leek me iemand die zelf de aandacht waard was.

... en Johanna

Componiste J. (Johanna) Bordewijk-Roepman (1892-1971) is op dit moment in de muziekwereld een minder bekende naam. Toch wordt haar werk nog steeds uitgevoerd, met name *Sonate 1943* voor piano solo. Ze schreef deze compositie, waarvoor ze later een officiële prijs kreeg, tijdens de zwartste jaren van de bezetting. Haar liederen zijn regelmatig te horen en de aandacht voor haar werk, dat net als dat van Ferdinand omvangrijk en veelzijdig is, neemt toe.

Zij had geen muzikale opleiding maar leerde zichzelf componeren aan de hand van studieboeken. Dat was moeilijker, maar het maakte haar ook vrijer. Want ze wilde haar eigen stem laten horen, niet beïnvloed worden door formele regels. Het autodidact zijn had duidelijk nadelen; ze moest harder vechten om serieus genomen te worden en kreeg jarenlang matige tot negatieve recensies. Pas eind jaren dertig kwam de waardering voor een belangrijke componiste met een geheel eigen stijl: Frans georiënteerd, maar niet bij een bepaalde stroming in te delen. Haar composities toonden kracht: ‘Bijzonder bij een man, maar zeker bij een vrouw’, volgens een (mannelijke) recensent.

Een team

Ze trouwden op 1 augustus 1914, de dag dat in Nederland de algehele mobilisatie werd afgekondigd in verband met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. De geplande huwelijksreis naar Oostenrijk eindigde in Antwerpen, waar het stel moest omkeren.

In 1919 (de kinderen zijn van 1915 en 1917) begon een ‘tweede leven’ in de kunst, zoals Johanna het noemde. Ferdinand ging verhalen schrijven, Johanna maakte haar eerste composities. De matige ontvangst van de eerste drie bundels *Fantastische vertellingen* (1919, 1923 en 1924) en de eerste vernietigende reacties op Johanna’s liederen, die ze in 1923 ten gehore bracht, moesten ze gezamenlijk ondergaan. Maar ze gaven niet op. En ze hadden elkaar. Dat laatste was hun grootste geluk, schreef Johanna later: werken in aangrenzende kamers, elkaars werk van commentaar voorzien, elkaar steunen.

Die wederzijdse kritiek was gebaseerd op kennis van zaken. Johanna was ‘talig’, had weliswaar de muziek gekozen maar bleef daarnaast haar hele leven vertalen, onder andere *Bint* van het Nederlands in het Engels. Ze las alles wat Ferdinand schreef voordat het naar de drukker ging. Ferdinand van zijn kant was heel muzikaal en in staat als hij naar een nieuwe compositie van Johanna luisterde, een fout in de partituur te verbeteren.

Pas na decennia braken ze door. *Blokken, Knorrende beesten, Bint* (alle uit de eerste helft van de jaren dertig) kregen waardering van belangrijke critici, en *Karakter* was een literair en commercieel succes voor Ferdinand. Johanna’s werk werd vanaf 1937 landelijk bekend en in 1940 boekte ze grote successen met

onder andere een *Pianoconcert* en een compositie voor orkest en zang, *Les Illuminations*, op gedichten van Rimbaud.

Intussen was de Tweede Wereldoorlog uitgebroken en Nederland bezet. Het werd voor hen beiden een grote beproeving. Ze weigerden lid te worden van de naar Duits voorbeeld ingestelde Kultuurkamer. Johanna behoorde met dat kordate besluit binnen de muziekwereld tot de uitzonderingen. Ferdinand mocht niet meer publiceren, zij kon haar composities niet meer laten horen.

Direct na de oorlog was de behoefte groot om de rotte appels (collaborateurs) op zijn minst voor enige tijd uit te sluiten, ook binnen de kunsten. Dat gebeurde via zogenaamde Ereraden. Ferdinand nam zitting in de Eaderaad voor de letterkunde, Johanna in die voor de muziek. Het was een moeilijke vorm van 'rechtspraak'. Johanna kreeg al snel de indruk dat dit werk haar enorm kwalijk werd genomen, dat ze bij een belangrijk deel van de Nederlandse muziekwereld uit de gratie raakte. Zij was (in tegenstelling tot Ferdinand) afhankelijk van dirigenten en anderen die haar werk wilden uitvoeren. De tegenwerking is niet te bewijzen, maar de problemen hadden hoe dan ook op deze gevoelige componiste (met haar 'dunne huidje', zoals haar man het noemde) een groot en negatief effect. Haar man deed alles wat in zijn vermogen lag om haar te steunen, al pakte hij het niet altijd even handig aan.

Dubbelbiografie

Dat alles kwam ik pas te weten toen ik had besloten een dubbelbiografie te schrijven, van Ferdinand en Johanna. Mijn vermoeden dat deze mensen heel belangrijk voor elkaar en elkaars werk zijn geweest, werd steeds meer bevestigd.

Ze droegen hun werk aan elkaar op en Ferdinand verstopte hier en daar in zijn romans een persoonlijke boodschap aan zijn vrouw, gaf haar als het ware een knipoog. Twee keer kwam het tot een gezamenlijk werkstuk: een opera, *Rotonde* (1941) en een declamatorium, *Plato's dood* (1949). Ferdinand schreef de tekst, Johanna maakte de muziek. Uit het enige tv-interview waarin beiden aan het woord komen (1962) wordt duidelijk dat samenwerken met een lastige man als Ferdinand geen sinecure was. Maar ze kwamen er volgens Johanna uiteindelijk altijd weer uit.

Hoe ongemakkelijk ze zich ook voelden voor de camera, deze korte opname maakt duidelijk dat dit koppel uit twee heel verschillende karakters bestond. Ook enkele interviewers die in de loop der jaren Ferdinand kwamen ondervragen en Johanna meemaakten, spraken zich (achteraf) met enige verbazing uit over de tegenstelling tussen beiden. Zij zagen naast een geremde, afstandelijke en argwanende man een aardige, charmante, spontane vrouw. Bovendien een dame die haar man niet altijd helemaal serieus nam. Ze zei niet, als haar doch-

ter, ‘je lijkt de koningin wel’ als hij weer optrad als ‘de schrijver Bordewijk’, maar liet wel merken wanneer ze vond dat hij overdreef, theater speelde.

Bijvoorbeeld als hij volhield dat hij nooit een biografie zou lezen omdat biografische gegevens er niet toe deden, ook niet als het om een bewonderde schrijver of componist ging. Dan reageerde ze enigszins geërgerd, met een opmerking als: ‘Kom nou, natuurlijk zou je dat lezen’. En Ferdinand zweeg. Ze was tegen hem opgewassen, en meer dan dat. Met haar opgewekte optreden was ze het tegendeel van een man die somberheid uitstraalde. Humor hadden ze beiden, al uitte zich dat bij Johanna in een spontane lachbui, en vangen we bij Ferdinand niet meer op dan een glimp van een glimlach.

De reserves van de familie om buitenstaanders een inkijkje te geven in privé-zaken, waren twintig jaar na het verschijnen van de eerste biografie in 1995 sterk verminderd. In 2005 begon de schoondochter van Ferdinand en Johanna, Gunilla Bordewijk-Ingelsson, de archieven van haar schoonouders over te dragen aan respectievelijk het Letterkundig Museum en het Nederlands Muziek Instituut. Haar man Robert, de zoon van Ferdinand en Johanna die in 2003 was overleden, had als wens te kennen gegeven dat zijn ouders zouden voortleven, zo nodig door de publicatie van meer persoonlijke documenten. En haar schoonzuster Nick Funke-Bordewijk had op het eind van haar leven (ze overleed in 1995) laten weten dat ze er geen bezwaar tegen had als Gunilla later ‘iets ging doen’ met de nalatenschap.

Mijn voorstel om een dubbelbiografie te schrijven vond genade in de ogen van Gunilla. Vooral omdat ze het heel belangrijk vond dat haar schoonmoeder Johanna, op wie ze erg gesteld was en die ze ook langer heeft meegemaakt dan haar schoonvader, de aandacht zou krijgen die haar toekwam. Na verloop van jaren, waarin ik op een hartelijke manier werd ‘uitgetest’, bleek ze bereid om ook haar privé-archief open te stellen.

De brieven uit de jaren vijftig, gericht aan ‘Mijn Lieveke’, die zich daarin bevinden, tonen een ‘andere’ Bordewijk, een gevoelige, liefhebbende echtgenoot, vol zorg om zijn kwetsbare, op dat moment angstige en onzekere vrouw. Ontroerend, juist door de subtiele ingetogenheid waarmee hij haar opbeurt en aanspoort. De roman *Bloesemtak* (1955), die hij in dezelfde periode schrijft, is als het ware een literaire pendant van zijn brieven. De hoofdpersoon Aurora staat voor Johanna, en het goede huwelijk dat beschreven wordt, voor hun eigen relatie. Het was volgens critici het eerste milde, ‘warme’ boek van de auteur. Zo kenden ze hem niet.

Zo kende (bijna) niemand hem. Datzelfde geldt voor de vrijpostigheid waarmee Bordewijk uit de levens van zijn naaste familie, zijn ouders, zijn broers, putte. Afgezien van de ene keer dat hij zichzelf een parasiet van zijn eigen ver-

leden noemde, heeft hij steeds volgehouden dat er niets uit zijn persoonlijk leven in zijn romans te vinden was. Hoofdpersoon Ewijk (volgens de auteur zelf niet alleen in zijn naam een halve BordEwijk) uit *Apollyon* betoogt dat weliswaar alles bij hem wordt omgezet in literatuur, dat hij altijd schrijver is, maar dat hij zijn eigen gezin erbuiten laat. Bordewijk gebruikte wel degelijk ook zijn gezin als materiaal.

Door een verband tussen leven en werk te ontkennen slaagde hij erin zijn privéleven af te schermen. Waar was de muur voor nodig, die Ferdinand optrok? Wat wilde hij afschermen, wie wilde hij beschermen? In dit boek probeer ik op die vraag een antwoord te geven en te laten zien dat Ferdinand en Johanna emotionele en eigenzinnige mensen waren en dankzij hun talent en ambitie bijzondere kunstenaars werden.

Elly Kamp

1 Ferdinand: Haagse familie, Amsterdamse jeugd (1884-1894)

Ferdinand Bordewijk was geen patriciër, zoals is beweerd. Zijn voorouders, van beide kanten, waren Haagse ambtenaren: hardwerkend, gelovig, koningsgezind. De ambitie van zijn ouders om hun zoons een goede opvoeding te geven kon gerealiseerd worden, maar met moeite. Geld bleef een probleem, behalve in de tien jaar dat zijn vader een loopbaan bij het ministerie onderbrak en bij een bank ging werken in Amsterdam. Die stad en vooral het grote huis aan het Singel, midden in het centrum, hebben een onuitwisbare indruk gemaakt op de jonge Ferdinand.

In 1954, zeventig jaar oud en inmiddels een gerenommeerd schrijver, erkent Ferdinand in *Haagse mijmeringen* dat de levensloop van een auteur uit diens werk te halen is: 'Het is vol van eigen ondervinding, altijd. Hij is de parasiet van zijn verleden.'

Met dat parasiteren is Ferdinand laat begonnen, pas in de jaren dertig. Dan wordt zijn werk persoonlijk en krijgt, ondanks de wisselingen in stijl, een geheel eigen toon. Hij had het voordeel van een ijzeren geheugen, zodat hij moeiteloos alle details uit zijn jeugd naar boven kon halen. Zijn vroege jeugd in Amsterdam, waar hij is geboren, het verloren paradijs, de tijd dat alle zoons nog thuis woonden, het gezin bij elkaar was, en zijn moeder nog niet ziek.

Moeder Johanna (1852-1917)

Op 17 september 1852 werd in Den Haag de moeder van Ferdinand geboren, Johanna Wilhelmina Apolonia van Bijlevelt, dochter van Willem Lodewijk van Bijlevelt en Christina Wilhelmina Mandeau. Van Bijlevelt was een eenvoudig ambtenaar; zijn laatste betrekking was die van conciërge op het ministerie van Financiën. Hij was een gelovig man die zijn medeleven met de slachtoffers van ongelukken, rampen en ziekte uitte in de vorm van gedichten. Deze werden uitgegeven ten bate van de getroffen en. Zo kwam de opbrengst van zijn eerste bundeltje, *Weldadigheid* uit 1855, de 'noodlijdenden door den watersnood' ten goede. Acht jaar later kwam hij opnieuw in actie. Het *Dagblad van Zuidholland en*

Vader Hendrik Bordewijk en moeder Johanna Bordewijk-van Bijlevelt met hun zoons Han en Hugo, ca. 1881. Coll. CBG / Centrum voor familiegeschiedenis

's Gravenhage van 29 januari 1863 meldde: 'Nauwelijks was de treurige mare bekend dat de Scheveningsche pink de Vier Gezusters in den laatst gewoed hebbende storm was verongelukt, of onze geachte stadgenoot, de heer W.L. Bijlevelt, heeft zijn gave op het altaar der liefde gebragt door het vervaardigen van eenige dichtregelen.'

Van Bijlevelt was niet alleen gelovig en vol compassie tegenover zijn naasten, hij was ook koningsgezind. Zijn bundel *Neerlands onafhankelijkheid 1813-1863* droeg hij op aan Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Frederik der Nederlanden. In 1866 kwam hij opnieuw tot een *Opwekking tot liefdadigheid*, deze keer ten bate van de choleralijders en hun nabestaanden en in 1868 volgde *Een stem uit de golven*, waarvan de revenuen bedoeld waren voor de 31 weduwen en wezen van Terschelling. Voor deze bundel werd hij geprezen door Zijne Majesteit de Koning, die voor een aanzienlijk aantal exemplaren intekende. Ook prins Frederik liet zich niet onbetuigd en bestelde twintig exemplaren. In 1876 verschenen zijn laatste 'dichtregelen' onder de titel *De smeekestem der liefde*.

Zijn dochter Johanna was een echte dochter van haar vader: vol godsvertrouwen en met dezelfde behoefte om met een troostend gedicht haar medeleven te tonen als iemand in haar naaste omgeving getroffen werd door persoonlijk leed. Ze trouwde in 1871 op negentienjarige leeftijd met de dertien jaar oudere Hendrik Ferdinand Bordewijk. Het echtpaar kreeg vijf zonen. Op 24 juli 1872

Ferdinand 7 jaar en zijn broer Johann 4 jaar, 1891. Coll. Gunilla Bordewijk-Ingelsson

werd in Den Haag hun eerste zoon Hendrik Ferdinand geboren, op 17 januari 1875 gevolgd door Johan Willem Lodewijk, die maar tot 16 oktober van hetzelfde jaar zou leven. Ook nog in Den Haag werd op 15 december 1879 Hugo Willem Constantijn geboren. In Amsterdam volgde op 10 oktober 1884 de latere schrijver Ferdinand Johan Wilhelm Christiaan Karel Emil en op 28 maart 1888 Johann Andreas Willem Alexander. Johanna had een zwakke gezondheid die haar zoons, met uitzondering van de oudste, geërfd hebben. Dat betekende dat ze, zelf niet al te sterk, haar kinderen regelmatig moest verplegen, vooral Hugo, die gedurende het grootste deel van zijn jeugd lange perioden het bed moest houden.

Ziekte en zelfdiscipline

Op een foto van 6 juli 1912 staan vader, moeder en hun vier volwassen zoons. Johanna zit in het midden, tussen haar man en haar oudste zoon: een vermoeid kijkende, frêle vrouw. Twee jaar eerder, rond 1910, had de eerste heftige aanval van tuberculose haar lijdensweg ingezet, zoals haar zoon Ferdinand het formuleerde. In 1917 overleed ze aan de gevolgen van deze ziekte.

Volgens haar jongste zoon Johann heeft ze haar ziekte met veel geduld gedragen, daarin gesterkt door haar vaste geloof. Ze klaagde nooit als ze voor lange perioden het bed moest houden en voelde zich zeer verantwoordelijk tegenover anderen waar het haar ziekte betrof. Haar bezoekers moesten een

Het gezin Bordewijk. V.l.n.r.
zittend: Han, moeder, vader;
staand: Hugo, Ferdinand,
Johann, 6 juli 1912. Coll.
Ferdinand Bordewijk

witte jas aantrekken en bij het verlaten van het vertrek hun handen in het lysol-water wassen dat in een kom bij de deur klaarstond. In haar goede ogenblikken schreef ze gedichten en daar waren volgens Johann zwakkere maar ook zeer goede bij. 'De waardering van mijn vader en mij verheugde haar.' Over het oordeel van Ferdinand wordt niet gesproken. Misschien stond hij aanvankelijk wat kritischer tegenover de poëzie van zijn moeder.

Johanna stierf op 1 september 1917. Johann heeft de sfeer rond haar sterfbed poëtisch beschreven, inclusief een verwijzing naar het slagveld van de Eerste Wereldoorlog. 'Het was als breidde de stilte van de ziekenkamer zich uit over de gehele wereld, die immers één groot lazaret was, waarin de Europesche mensheid worstelde met de dood. Hoorbaar stil was het in de ziekenkamer. In de nacht van 1 September, een nacht van volle maan, mild en vol beloften als een lentenacht, stierf mijn moeder.'

Johann schreef zijn herinneringen, getiteld 'Uit mijn leven', tussen Kerst en Oudjaar 1948 voor de Rotary-club Hilversum. Als nieuw lid stelde hij zich voor aan de leden van de Rotary met een verhaal over zijn jeugd, zijn ouders, zijn broers – vooral Ferdinand – zijn studietijd en zijn vriendschappen. Zijn moeder beschreef hij als stil en naar binnen gekeerd, in moeilijke perioden sterker, verstandiger en moediger dan zijn vader, die aan de andere kant geestelijk haar meerdere was. Hun huwelijk noemde hij goed, juist door de tegenstelling in hun karakters.

Waar Johann vooral benadrukt hoe dapper zijn moeder haar ziekte tot aan haar dood heeft gedragen, geeft zijn broer Ferdinand in *Eiken van Dodona* (1946) een